

Н.І. ЛЮБОВЕЦЬ

Василь Якович Ломиковський – збирач українських старожитностей (історіографічний огляд)

Зроблено історіографічний огляд біографії Василя Яковича Ломиковського щодо уточнення його дефініції для довідкових видань. Запропонована наступна дефініція: “Ломиковський Василь Якович (1778 – бл. 1845) – збирач і колекціонер народної старовини, поміщик-прогресист, агроном-практик, нагороджений золотою медаллю Вільного економічного товариства (1820) та золотою медаллю Товариством заохочення лісового господарства (1837)”.

Пам'яткознавство – як зазначено в монографії С.З. Заремби – можна поділити на 4 основні напрями: наукове, практичне, громадське і державне [1]. Громадська складова пам'яткознавства включає в себе широкий спектр діяльності, а саме: залучення широкого загалу (студентів, учнів, аматорів, наукових товариств) до виявлення, взяття на облік, охорони, зберігання та вивчення пам'яток. Громадський напрям пам'яткознавства найбільше пов'язаний із діяльністю окремих осіб, здебільшого не аматорів, які за особистою зацікавленістю проявляли інтерес до пам'яток історії та культури. Завдяки їх діяльності багато пам'яток були збережені (спочатку в родинних архівах, пізніше – в державних архівних сховищах і приватних колекціях) і стали доступними для широкого загалу. До таких аматорів можна зарахувати Василя Яковича Ломиковського, якого в літературі частіше називають істориком і етнографом.

Образ Василя Ломиковського як історика свого часу був сформований Олександром Матвійовичем Лазаревським, який змалював його нащадком знатного старшинського роду, освіченим малоросійським діячем, що приятелював із Д. Трощинським, В. Капністом, І. Матросом, і був одним із активістів полтавського дворянства першої половини XIX ст. Олександр Лазаревський придбав у Москві у 1894 р. кілька зошитів із написом “Миргород”.

Як з'ясувалося пізніше – це й були записи В.Я. Ломиковського. Серед спадщини останнього, частина якої потрапила до рук О.М. Лазаревського, було декілька “тетрадей, в лист и в 4–ку” під заголовками “Приписи для малоросійської історії”. Переважно це були витяги з рукописних українських літописів, друкованих книг і різного актових документів. Оригінальною працею в цьому рукописі В.Я. Ломиковського О.М. Лазаревський вважав лише “Словник”, який він і надрукував у “Киевской старине” в 1894 р. У передмові він зазначив: “Самостоятельную работу Ломиковского представляет один только здесь печатаемый словарь” [2].

У “Словнику” наведено багато цікавих відомостей щодо побуту тогочасної Малоросії. В Передмові до “Словника” О.М. Лазаревський пише, що автор любив свою справу, але не мав спеціальної підготовки, тому його праця не мала завершеного характеру, хоча й була цікавим самостійним твором. Оригінальна назва цієї праці В.Я. Ломиковського – “О Малороссии. О древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников. По алфавиту. Писано 1808 года”. На думку Олександра Лазаревського Значимість “Словника” в тому, що його складено за особистими даними і довідками автора, а частково, можливо, за живими розповідями людей, які особисто пережили певні події [3]. Тут наводилися й пояснювалися більше 70 слів, подавалися відомості з історії (друкарня, бурса, козак), побуту (кафтан, коровай), звичаїв українського народу (коляда, кобза); зокрема, розкривалося значення рангів українського козацтва (козак запорозький чи низовий, козак виборний чи реєстровий, ссаул чи осавул, гетьман) атрибутики (бунчук) [4]. Цим “Словником” Василь Ломиковський, на думку Олександра Лазаревського, увів до наукового обігу для пізніших дослідників малоросійських старожитностей немало суттєвих пояснень щодо низки предметів, про які раніше не було ґрунтовних знань (казус, канцелярія, колегія малоросійська, коровай, кунтуш, компути тощо). Помилки, які зустрічалися у тексті, на думку О.М. Лазаревського, пояснювалися відсутністю матеріалів, якими користувався автор, а також зайвою довірою до усного переказу. Сам О. Лазаревський у Примітках до першого видання “Словника” додав коментарі й виправлення, а Василя Ломиковського, як і низку інших дослідників малоросійської старовини (Г. Полетика, Я. Маркович, О. Маргос, М. Берлінський, Д. Бантиш-Каменський, О. Маркович, М. Маркевич й інші), зарахував до “прежних изыскателей малороссийской старини”, зазначивши, що “все эти лица оставили после себя литературные труды, указывающие, что у всех у них было достаточно любви к делу, но мало подготовки” [5]. На думку сучасного дослідника О.І. Журби, в даному випадку О.М. Лазаревський не взяв до уваги того факту, що збирання родинних паперів і матеріалів до місцевої історії було невід’ємною частиною культури, модою серед освічених українських поміщиків того часу, які лише мріяли про загальну історію Батьківщини – але не як активні її творці (що створювало б підстави для приєднання до згаданого вище ряду “изыскателей малороссийской старини”), а тільки як її потенційні споживачі. Тому не кожний збирач історичних раритетів, на думку О.І. Журби, має потрапляти до

почесної когорти оригінальних творців малоросійської історії, але, без сумніву, кожний “прежний изыскатель” тієї доби – збирач і колекціонер [6].

З легкої руки О.М. Лазаревського, все, що ним було виявлене та сказане в XIX ст. стосовно постаті В.Я. Ломиковського, залишилося – як не прикро – для наступних істориків непорушним каноном. Дані про В.Я. Ломиковського залишаються незмінними в низці енциклопедичних і довідкових видань. Так, “Энциклопедический словарь” Ф. Брокгауза та І. Ефрона подає біографічну довідку про нього, вказуючи, що він – “исследователь малороссийской Старины; происходил от генерально-го обозного Ивана Л., ревностного сторонника Мазепы”. [7]. “Большая энциклопедия” С. Южакова (СПб., 1909) називає його малоруським істориком і етнографом. [8.] І.Ф. Павловський у своєму “Биографическом словаре” майже цілком повторює інформацію з видання Ф. Брокгауза та І. Ефрона. Не оминули його й видавці “Енциклопедії українознавства”, які представили В.Я. Ломиковського як “історика, етнографа, родом з Полтавщини” [9], радянська історіографія називає його “українським дворянським істориком, етнографом, агрономом” [10]. Петро Ротач “Літературній Полтавщині” подав коротку, але змістовну біографічну довідку про В. Ломиковського, охарактеризувавши його “українським істориком, етнографом, перекладачем, агрономом” [11]. Сучасна українська літературна енциклопедія пише про нього як про “українського історика, етнографа, перекладача” [12]. Певні генеалогічні відомості про рід Ломиковських містяться у В. Модзалевського [13].

В оцінках доробку В.Я. Ломиковського на висновки О.М. Лазаревського спирався Д.І. Дорошенко, характеризуючи його вже не лише збирачем малоросійської старовини, але також як її натхненним дослідником, діячем української патріотичної історіографії кінця XVIII – початку XIX ст. [14]. Зараховував В.Я. Ломиковського до українських історіографів також Д.І. Багалій, якого він називає одним із представників “української шляхетської історіографії” [15].

Окремі статті про В.Я. Ломиковського з’являються в 90–х роках ХХ ст., зокрема, про його оточення (С. Заремба) та про його агрономічну діяльність (В. Бондаренко) [16]. Остання детально змальовує діяльність В.Я. Ломиковського як агронома-практика.

Таким чином, в історіографії було сформовано досить застиглий образ В.Я. Ломиковського, якого, насамперед, пов’язували з історією, історіографією та етнографією, час від часу – також із перекладацькою діяльністю й агрономією.

Проривом у вивченні творчого доробку В.Я. Ломиковського й оцінці його внеску в сучасну українську історіографію стала монографія В.В. Кравченка “Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)” (Х., 1996), в якій він переконливо довів, що “Словник” В.Я. Ломиковського не є оригінальним твором, а являє собою лише “фрагментарні виписки” з опублікованого в 1803 р. словника Н. Яновського “Новый словотолкователь, расположенный в азбучном порядке” (СПб., 1803–1804), що складався з 3 частин [17].

Тим самим В.В. Кравченко поставив під сумнів приписувану В.Я. Ломиковському приналежність до історичної науки та історіографії. В розвиток зазначеного дослідження В.В. Кравченка вийшла стаття О.І. Журби “Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном?”, в якій автор досить детально аналізує внесок В.Я. Ломиковського до історіографії та приходиться до висновку (враховуючи результати монографії В.В. Кравченка), що “ми стали свідками канонізації скромного штабс-капітана в якості провідного українського історика своєї доби” [18].

Якщо говорити про В.Я. Ломиковського в контексті його етнографічної діяльності, то слід зазначити, що першим надрукованим твором В.Я. Ломиковського були (виданні П. Житецьким у 1893 р.) записи українських народних дум, які відносяться до 1803–1805 років під назвою “Повести малороссийские числом 16. Списаны с уст слепца Ивана, лучшего рапсодия, которого я застал в Малороссии в начале XIX века» (К., 1893). Це був найбільш ранній збірник українських дум, оскільки кн. Цертелєв видав свій збірник лише в 1819 р. На цьому акцентувала увагу і Катерина Грушевська, яка відзначила (вивчивши попередню історія “думових” пошуків) у “Передньому слові” до II тому “Українських народних дум” (К., 1931), що початкову дату в історії “дум” можна було би віднести до 1805 р. і за основоположника їх збирання вважати не Цертелєва, а Ломиковського.

За словами П.Г. Житецького, завдяки В.Я. Ломиковського збереглися практично забуті та невідомі тогочасним етнографам тексти народних дум, а саме: “Три брата в плену в Азове”, “Козак Иван Коновченко из города Черкас”, “Пирятинській попівч Алексій”, “Федор Безродный”, “Три брата Самарские”, “Атаман Матяш Старый”, “Казак прощается с сестрой”, “Брат и сестра”, “Кишка Самийло”, “Иванец Богославец гетьман Запорожский”, “Вдова в городе Гегельнице (в Польше)”, “Дворянская жена”, “Чечітка”, “Попадья”, “Вдова Сирка Йвана”, “Разговор Днепра с Дунаєм” [19]. П.Г. Житецький зазначав, що окрім 3 відомих пісень із репертуару кобзарів (“Дворянская жена”, “Чечітка”, “Попадья”) в рукопису В.Я. Ломиковського вміщені маловідомі та зовсім невідомі (“Атаман Матяш Старый”, “Вдова Сирка Йвана”, “Разговор Днепра с Дунаєм”) думи [20]. Цікавим із цього приводу є повідомлення (зроблене в 1877 р.) про короткі виступи О.О. Котляревського на засіданнях Історичного Товариства Нестора Літописця з приводу українських народних дум, записаних В. Ломиковським. Дослівно: “Д. чл. А.А. Котляревский сделал еще сообщение о том, что ему от г. Горчакова в Москве, досталась рукопись Ломиковского, состоявшего в родстве с Мазепою. Ломиковский или кто-нибудь другой в 1803–1805 гг., составил сборник малорусских дум, следовательно самый древний по времени собрания, так как сборник кн. Цертелєва издан в 1819 г. В сб. Л. Вошло несколько дум совершенно новых и уже исчезнувших, забытых народной памятью. Это – в своем роде единственная рукопись, потому что сохраняет произведения, которые без нее погибли для науки. Она будет издана в “Университетских известиях” [21]. Швидше за все, ці рукописи й потрапили до рук П.Г. Житецького і були згодом ним надруковані окремою книгою, присвяченою О.О. Котляревському, якого тоді уже не було

в живих. Хоча в книзі П.Г. Житецький і не називає ім'я В.Я. Ломиковського як автора цього рукопису.

Як зазначалося в даному дослідженні, деякі видання дають відомості про В.Я. Ломиковського як перекладача. Авторіві вдалося виявити лише один факт із його життя, який говорить про його перекладацькі таланти. Зокрема, це інформація (яка вміщена у більшості згаданих енциклопедичних виданнях) про переклад В.Я. Ломиковським із французької в 1809 р. книги французького дипломата, історика, економіста, географа Жан-Бенуа (Йоганна-Бенедикта) Шерепа "Annales de la Petite-Russie; ou histoire des cosaques-saporogues et des cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. Par Jean-Benoit Schere" (Paris, 1788) [Літопис Малоросії, або історія козаків-запоріжців та козаків України, або Малоросії], яка була першою в Європі працею з історії українського та запорозького козацтва. Перекладав В.Я. Ломиковський і окремі вірші Ж.Ж. Руссо. Однак, слід зазначити, що цей переклад, радше, був зроблений для поповнення та розширення нотатків, які він робив, читаючи будь-яку літератури з української історії, і не призначався для оприлюднення. Знання ж декількох іноземних мов було правилом гарного тону для тогочасного освіченого дворянства.

Набагато більше відомостей маємо про діяльність В.Я. Ломиковського як агронома-практика на своїх родових землях після його виходу у відставку. Окрім практичної діяльності В.Я. Ломиковський був також – відомим ще за життя – автором низки наукових статей з агрономічної тематики. Так, в "Трудах Вольного экономического общества" за 1821 р. були надруковані 2 статті В.Я. Ломиковського, присвячені вирішенню важливих проблемам сільського господарства Малоросії [22]. У першій статі автор пропонував загальні технології осушення територій і способи їх подальшого використання. В.Я. Ломиковський поділився з читачами своїм досвідом висадки і вирощування на заболочених ґрунтах дерев (не тільки місцевих порід, але й тих, які завозив із Шотландії), що потребують багато води та швидко зростають. У другій – інформує (на основі аналізу причин родючості місцевих міргородських ґрунтів і складнощів, що виникають у місцевих господарів) про свої багаторічні дослідження. На думку О.І. Журби, його агрономічні тексти свідчать, що поради ґрунтувалися не тільки на практичному досвіді, але на достатньо глибокому ознайомленні В. Ломиковського з агрономічною справою та науковими досягненнями в цій сфері [23].

Іншим напрямом інтересів В.Я. Ломиковського в сфері сільського господарства були полезахисні насадження. Свої погляди на цю проблему В.Я. Ломиковський виклав у вигляді теорії "древопольной системы хозяйства" у виданій ним роботі "Разведение леса в сельце Трудолюб" (1837), яка була надрукована в "Лесном журнале". Він писав про необхідність виявлення турботи, щоб усі земляні угіддя були так улаштовані, щоб в цілому вони мали "цветущий вид обработанной природы; и в тоже время эти уголья должны были бы приносить доход владельцу и содействовать общенародной пользе" [24]. Під впливом ідей полезахисних насаджень В.Я. Ломиковський створив господарство, де вирощував високі й стабільні врожаї навіть у най-

більш несприятливі за метеорологічними умовами роки. Така діяльність В.Я. Ломиковського як агронома-практика, яка була прикладом організації зразкового господарства, надихнула М.В. Гоголя на створення одного з прототипів позитивного героя другого тому “Мертвих душ” – К.В. Костанжогло. Змальовуючи землі цього персонажу (тобто садибу В. Ломиковського), М.В. Гоголь писав: “...через все поле сеянный лес – ровные, как стрелки дерева; за ними другой повыше, тоже молодяк; за ними старый лесняк, все один выше другого. Потом опять полоса поля, покрыта густым лесом, и снова таким же образом молодой лес, и опять старый ... Это все у него выросло каких-нибудь лет в восемь, в десять, у другого и в двадцать не вырастет ... Лес у него, кроме того, что для леса, нужен затем, чтобы в таком то месте на столько то дать тени ... Когда вокруг засуха, у него нет засухи; когда вокруг неурожай, у него нет неурожая” [25].

У цілому, цілісно розглядаючи постать Василя Яковича Ломиковського, можна зробити висновок: він був для свого часу людиною освіченою та передовою, з широким діапазоном інтересів, що дозволило йому проявити себе цікавою і різнобічною особистістю в різних сферах життя. Але з точки зору об’єктивності – на відміну від інтересу до збирання історичних і етнографічних матеріалів, так і залишених у рукопису і ставших відомими майже через 100 років після їх створення – його агрономічна діяльність була широко відома, відрізнялася самостійністю й оригінальністю ще за його життя. Відтак, складаючи дефініцію до статі про В.Я. Ломиковського, слід уникати віднесення його до історичних, історіографічних, етнографічних дослідів, а також до перекладацької діяльності. Подібний висновок має бути підтверджений конкретним творчим доробком, передбачати професійну приналежність до історичних студій або констатувати факт авторства певного оригінального історичного твору. В даному випадку – насправді творчий доробок В.Я. Ломиковського пов’язаний його цікавістю до українських старожитностей (збирання козацьких дум) і практичної агрономії. Відтак, було б доречніше асоціювати його саме з цими сферами діяльності, тобто складаючи дефініцію писати: “Ломиковський Василь Якович (1778 – бл. 1845) – збирач і колекціонер народної старовини, поміщик-прогресист, агроном-практик, нагороджений золотою медаллю Вільного економічного товариства (1820) та золотою медаллю Товариством заохочення лісового господарства “за постійні і кращі заняття лісництвом та садівництвом” (1837)”.

З наведеного вище видно, що Василь Якович Ломиковський був різносторонньою, високообдарованою, цікавою особистістю. Після завершення військової кар’єри він усе подальше життя присвятив збиранню історичних, етнографічних матеріалів про славні часи своїх знаменитих предків і цілком заслуговує, щоби бути зарахованим до плеяди збирачів українських старожитностей (пам’яткознавців), які не в простий час занепаду української державності своїми українознавчими студіями намагалися зберегти в пам’яті народу згадку про добу існування незалежної української козацької держави, про багатовікову українську історію, про українську культуру. Про масштаб особи В.Я. Ломиковського свідчать також його знайомство з передовими

культурними діячами України та Росії кінця XVIII – першої половини XIX ст. Прогресивною була його діяльність і як землевласника, який в умовах існування кріпосного права намагався застосовувати нові методи ведення господарства, розробляв сам і запозичував нові технології в землеробстві, намагаючись принести користь своїм наступникам.

Таким чином, створення біографічних довідкових видань, в т.ч. й пам'яткознавчих, вимагає сьогодні відходу від компліятивності та сліпого переписування й цитування наукових авторитетів XIX–XX ст., розширення джерельної та фактологічної бази, уточнення значення й місця кожної особи на макро– та мікрорівні (загальноукраїнському, регіональному, місцевому) в українській історії.

1. *Заремба С.З.* Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002. – С.11.
2. *Лазаревский А.* [Передисловіе]. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я. Ломиковским // Киевская старина. – 1894. – Т. 46. – № 7. – С. II.
3. *Лазаревский А.* Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я. Ломиковским // Киевская старина. – 1894. – Т. 46. – № 7. – С. 17.
4. Там само. – С. 17–32; *Лазаревский А.* Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я. Ломиковским // Киевская старина. – 1894. – Т. 46. – № 8. – С. 33–46; *Він же.* Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я. Ломиковским // Киевская старина. – 1894. – Т. 46. – № 9. – С. 33–36; *Він же.* Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я. Ломиковским // Киевская старина. – 1992. – № 2. – С.70-76; *Він же.* Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я. Ломиковским // Киевская старина. – 1992. – № 3. – С. 22–27.
5. *Лазаревский А.* [Передисловіе]. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я. Ломиковским // Киевская старина. – 1894. – Т. 46. – № 7. – С. II.
6. *Журба О.І.* Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 153–158.
7. Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефронь. – СПб., 1896. – Т. XVIIа. – С. 938.
8. Большая энциклопедия / С. Южаков. – СПб., 1909. – С. 376.
9. Енциклопедія країнознавства / Гол. ред. В. Кубійович. – Т. 4. – Львів, 1994. – С. 1375.
10. Українська радянська енциклопедія. Вид. 2–е. – К., 1981. – Т. 6. – С. 218.
11. *Ротач П.* Літературна Полтавщина // Архіви України. – 1966. – № 5. – С. 11–12.
12. Українська літературна енциклопедія. – К., 1995. – Т. 3. – С. 226.
13. *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 187–199.
14. *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С.61, 68–69.
15. *Багалій Д.І.* Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // Вибрані праці. – Х., 2001. – Т. 2. – С. 351, 358.
16. *Заремба С.* Василь Ломиковський та його оточення // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 82–87; Бондаренко В. Засновник ползахисного розведення В.Я. Ломиковський // Український ліс. – 1995. – № 2–3.
17. *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996. – С. 79.
18. *Журба О.І.* Вказана праця. – С. 158.
19. *Житецкий. П.И.* Мысли о народных думах малорусских. – К., 1893. – С. 178.
20. Там само. – С. 185.

21. *Котляревский А.А.* Сочинения. – СПб, 1895. – Т. 4. – С. 631.

22. *Ломиковский В.Я.* Об осушении болотного места пространством на пять десятин и чтоб на том месте сделать посев хлеба или другое какое полезное употребление // Новое продолжение трудов Вольного Экономического общества к поощрению в России земледелия и домостроительства. – 1821. – Ч. 72. – С. 107–111; *Вин же.* О произведении в южных губерниях России на унавоженной озимой пашне лучшаго урожая, нежели у соседей // Там само. – С. 93–106.

23. *Журба О.И.* Вказана праця. – С. 153.

24. *Ломиковский В.Я.* Разведение леса в сельце Трудолюбие // Лесной журнал. – 1837. – С. 12.

25. Гоголь и В.Я. Ломиковський \\\ Киевская старина. – 1897. – Т. 59. – № 11. – Отд. 2. – С. 41–42; *Шенрок В.И.* Материалы для биографии Гоголя. – М., 1897. – Т. 4. – С. 214–215.

Любовець Н.И. Василий Яковлевич Ломиковский – собиратель украинских древностей (историографический обзор)

Сделан историографический обзор биографии Василия Яковлевича Ломиковского на предмет уточнения его дефиниции для справочных изданий. Предложено следующую дефиницию: “Ломиковский Василий Яковлевич (1778 – ок. 1845) – собиратель и коллекционер народных древностей, помещик-прогрессист, агроном-практик, награжденный золотой медалью Свободного экономического общества (1820) и золотой медалью Общества поощрения лесного хозяйства (1837)”.

Lyubovets N.I. Vasil Jacovych Lomikovskiy is a collector of Ukrainian antiquities (historiography review)

The historiography review of biography of Vasil Jacovych Lomikovskiy is done for the purpose clarification of its content for certificate editions. It is offered following difiniciju: “Lomikovskiy Vasil Yakovych (1778 – bl. 1845) is zbirach and collector of folk antiquity, pomischik-progresist, practical agriculturist-worker, recipient of an award the gilded youth of Free economic society (1820) and gilded youth by Society of encouragement of forestry (1837)”.

**С.Й. ТАТАРИНОВ,
В.О. БОГУНЕНКО**

**Ієрархи церкви – історики
Катеринославської губернії
та Новоросії (забуті імена)**

У статті розглядається внесок церковних ієрархів першої половини – середини XIX ст. у справу вивчення історії й старожитностей Катеринославської губернії та Новоросії.

Єпископи Катеринославські (Славенські, Новоросійські), здебільшого, були високоосвіченими людьми, часто займалися дослідженнями як місцевої історії, так і церкви. Сьогодні їх праці майже не згадуються.